

УДК 811.161.2'163

DOI 10.3165/2520-6966-2019-13f-96-43-51

С. В. Зінченко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Старослов'янізми в мовній картині світу Пантелеймона Куліша

Статтю присвячено розглядові старо(церковно)слов'янізмів у творчості П. Куліша. Коротко акцентується увага на літературному процесі XIX ст., у якому помітне місце займає творчість П. Куліша, що є ключовою постаттю в українському національному відродженні XIX ст., оскільки доба його творчості – активний період формування нової української літератури й нової української літературної мови. Узагальнено результати попередніх мовознавчих досліджень щодо вивчення індивідуального мовного стилю П. Куліша. Відзначається значення ролі архаїчної лексики як джерела лексичного збагачення української літературної мови її стилістичного урізноманітнення, розкриваються шляхи взаємовпливу старо(церковно)слов'янської та української мов. На базі низки фонетичних, словотвірних, лексичних та семантичних ознак визначено старо(церковно)слов'янізми, ужиті письменником, та їх місце в системі сучасної української літературної мови. У статті також проводиться аналіз використання П. Кулішем старо(церковно)слов'янської лексики в його прозі, віршах, перекладах, епістолярію. Звертається увага на цілеспрямоване формування письменником "високого стилю" творів усіх його жанрів. Розкривається суть фонетичного оформлення старо(церковно)слов'янізмів, їх словотвірні ознаки та стилістичне навантаження у творах письменника. Робиться висновок, що П. Куліш сприяв розширенню й збагаченню словника тогочасної української літературної мови, у якому поряд були слова книжної й розмовної конотації. Особливу увагу приділено стилістичному потенціалу старо(церковно)слов'янізмів у творчості П. Куліша. Стилiстичне навантаження старо(церковно)слов'янізмів у творах письменника полягає в поглибленні психологічної характеристики персонажів, індивідуалізації їхньої мови, у створенні урочисто-піднесеного звучання.

Ключові слова: старо(церковно)слов'янізми, лексика, писемно-книжна традиція, фонетичні, словотвірні, семантичні ознаки, мова творів П. Куліша.

В українській мові старо(церковно)слов'янізми є одним із джерел її лексичного збагачення і стилістичного урізноманітнення.

Старослов'янські лексеми почали входити в протоукраїнську мову в період запровадження християнства на Русі, чому сприяло поширення перекладної літератури церковного змісту.

У сучасному українському мовознавстві існує окреме висвітлення взаємовпливу української та старо(церковно)слов'янської мов. Але низка питань у цьому аспекті все ж залишаються проблемними, й зокрема – питання термінології. Так, у рамках проведення II Міжнародної наукової конференції "Українська мова і сфера сакрального" (Чернівці, 2013 р.) пройшло засідання круглого столу під головуванням В. В. Німчука "Старослов'янська – церковнослов'янська – староцерковнослов'янська – давньоцерковнослов'янська мова, старослов'янізми – церковнослов'янізми (об'єкти і термінологія)". Не деталізуючи суть цього засідання, зауважимо, що однозначної відповіді щодо зазначеної термінології знайдено не було.

У статті ми будемо користуватись терміном "старо(церковно)слов'янська" лексика, пам'ятаючи, що "Старослов'янська мова, як мова болгарська, не була в нас в Україні зовсім зрозуміла вже в час нашого офіційного схрещення в X-му віці. А з часом вона в нас застарілася й ставала все більше незрозумілою. Щоб цього не було, уже в старовину завжди потроху змінювали незрозумілі болгарські слова на свої зрозумілі, і цим церковна мова сильно відсвіжувалася... Ці два процеси в житті старослов'янської мови, – процес її застаріння й забуття в народі, а з другого боку, процес її підсвіження заміною незрозумілого на зрозуміле, – ці два процеси ніколи не спинювалися в Українській Церкві, а в кінці доправили до того, що в віках XII–XIII постала нова церковнослов'янська мова, що мало вже була подібна до мови старої слов'янської..." [1].

Літературний процес XIX ст. відзначається тим, що прогресивні письменники вбачали в українській мові інструмент реанімації національної свідомості. Ця доба знаменує формування нової української літератури і нової української літературної мови. Попри все, художні твори XIX ст. досить активно репрезентують старо(церковно)слов'янізми, які все ж зберігають свої колишні функції, але разом із цим використовуються в мові переважно для надання їй особливого божественного, переконливого звучання та красномовства.

В українському національному відродженні XIX ст. ключовою постаттю з впевненістю можна назвати Пантелеймона Куліша. Його творчість відзначається подвижництвом та енциклопедичністю. Письменник, історик і фольклорист, етнограф і мовознавець,

перекладач і критик, публіцист і редактор-видавець. Він – автор абетки української мови ("кулішівки"), що лягла в основу сучасного українського правопису, першого україномовного історичного роману "Чорна рада", автор першого перекладу "Біблії" українською мовою і тринадцяти п'єс Шекспіра. "Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні цього слова, то тут більшого за Куліша я не бачу, – писав М. Хвильовий наприкінці 1925 р. в листі до М. Зерова. – Здається, лише він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента" [2].

Звернення до аналізу використання старо(церковно)слов'янізмів у творчості П. Куліша є принципово важливим, оскільки доба його творчості – активний період формування нової української літератури й нової української літературної мови. Письменник мав свій погляд на особливості формування української літературної мови, на її подальший розвиток, який у дев'яностих роках ХІХ ст. оформився в теорію "старорущини". П. Куліш високо цінував попередній (до І. Котляревського) етап української літературної мови й не раз підкреслював високу вартість літописів та інших літературних джерел давньою українською книжною мовою. Він намагався відновити перерваний царськими заборонами поступовий розвиток старої руської (давньоукраїнської) мови й закономірний перехід її елементів у нову українську літературну мову, хотів у своїй творчості (прозі, віршах, перекладах, науково-популярних і публіцистичних статтях, в епістолярію) відобразити неперервність цього процесу, тому широко використовував хронологічно марковану лексику (історизми, архаїзми, церковнослов'янізми).

У 1857 р. в одному зі своїх листів до Милорадовичівни П. Куліш стверджував, що старо(церковно)слов'янська мова є джерелом запозичень для української літературної мови: "Наша мова із простонародної вступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Св. Письма..." [3, с. 40].

П. Куліш цілеспрямовано формував "високий стиль" творів усіх жанрів, над якими він працював. Особливо це помітно в його художніх творах, зокрема в романі "Чорна рада". Архаїзована лексика роману стала необхідним компонентом історичного антуражу, засобом індивідуалізації мовних портретів героїв, підкреслювала їх освіченість, культуру, високий соціальний стан. Урочистості оповіді П. Куліш також досягає цитуванням церковнослов'янською молитви,

чим підкреслюється момент каяття Кирила Тура після суду запорожців: "Смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивувався): "Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услухала душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти їмам бжацих, слищ глас трубний? Понесе вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая; блага же творити не познаша..." [4, с. 132].

Старокнижна українська лексика історичного роману, цитування уривків з літописів і релігійної літератури в україномовному художньому творі вперше були використані в такому обсязі. П. Куліш мовою свого роману пов'язав старокнижну українську традицію й нову літературну мову, переконливо продемонстрував значні виражальні можливості давньоукраїнської мови у творах на історичну тематику.

Досягнення "високого стилю" в перекладах і переспівах європейських поетів дозволяло Кулішеві здійснити ще одну з його "програм" – "європеїзувати" українську літературу, вивести наше письменство на рівне й гідне місце у великій сім'ї європейських культур. У мові Кулішевих перекладів із Шекспіра широко вживані архаїзми, "зачерпнені з мови церкви або з книжньої мови давньої України". Архаїчному забарвленню мови перекладів сприяло фонетичне оформлення: **о** та **е** замість звичайно уживаного **і** (*познаете, зарекали, ночних*); уживання **щ** замість **ч** (*могуще, мовчуща, палюще*); **жд** замість **дж** (*урожденій, награждать*); **неповноголосні сполуки** (*гласом, награджу*). Крім того, словник перекладів із Шекспіра, як і переспівів у збірці "Позичена кобза", насичений, навіть дещо переобтяжений, формами, словами й навіть цілими виразами, взятими з церковної мови: *жизнь, грядущому, блаженство, чадо, восприемлю, добродитель, уста одверзеи*. Частовживаними є слова із компонентом благо: *благословен, благодатно, благе діяння, блага земні, всеблагий, благая вість, благий завіт* та багато інших.

Важливу частину творчої спадщини Куліша займає його переклад українською мовою "Святого Письма". 1903 р. Британське та закордонне біблійне товариство видало першу повну українську Біблію ("Святе Письмо Старого і Нового Завіту") в перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького та Івана Пулюя.

Слід зауважити, що актуальність мовного досвіду П. Куліша та І. Пулюя у творенні високого стилю української мови була предме-

том дослідження Т. Мороз [5], яка встановила місце й роль використання в текстах біблійних перекладів стильового потенціалу старо(церковно)слов'янізмів, з'ясувала функціональні властивості цих засобів у творенні урочистого, поетичного, піднесеного колориту мовлення, типового для високого стилю.

Активне використання П. Кулішем старо(церковно)слов'янської мовної спадщини в українських перекладах книг Святого Письма була продовженням традиції, яку започаткував Т. Шевченко, адже саме йому в історії становлення української літературної мови нового періоду відведено важливу роль у стилістичному утвердженні старо(церковно)слов'янізмів.

У цьому перекладі помітне місце займають уривки фраз, які П. Куліш у вигляді цитат без змін переніс з церковнослов'янського тексту: "Рече Господь", "Глаголючи, О блажен єси Ізраїлю", "По глаголу твоему Владико", "Благословен грядущий", "Агнецъ Божий", "Благословенна єси між женами", "Чист єси і благ", "Яко маючий власть", "усі глаголи свої в слухи людям", "на оставленне грѣхів" [6, с. 243].

Використані у перекладі Святого Письма П. Кулішем старо(церковно)слов'янізми маркуються низкою ознак, серед яких фонетичні, словотвірні, семантичні. До фонетичних ознак належать:

1) неповноголосі сполуки -ра-, -ла-, -ре-, -ле-: *благо, блаженство, Владика, вражда, власть, глас, награджу*;

2) звукосполука [жд] на місці українського [ж]: *жажда, новорожденне, нужда, рождати*;

3) звукосполука [шч]: *будущина, грядущий, суций*;

4) звукосполука [је] на початку слів: *єдинородний, єдиний, єдиненне* (паралельно з *є* в текстах перекладу книг Святого Письма використовується *о*: *один, однушно*);

5) слова, що ілюструють специфічні поєднання суфіксальних і флексійних елементів -іє: *беззаконіє, неподобіє, подобіє, чоловіколюбіє* (подібні слова в інших місцях перекладу звучать як: *беззаконнє, благословеннє, впованнє, даяннє*).

Старослов'янізми можна виокремити також за словотвірними ознаками, які маркуються специфічними суфіксами, префіксами, елементами складних слів. Група старослов'янських префіксів є характерною словотвірною ознакою для виявлення в тексті перекладу Святого Письма старо(церковно)слов'янізмів:

1) воз- (вос-): *воздає, воскресенне*;

2) из- (ис-): *избавленнє, исповідую*;

3) пре- (при-): **прелюбодіяння, премножество, премудрость, примирення, примирьє, приношення;**

4) со-: **совершаю, сокрушаю, сознание, сотворіння, сохрани;**

5) пред-: **предложено, предтеча.**

Автори перекладу іноді вдаються до паралелізму у використанні старо(церковно)слов'янських і власне українських префіксів, наприклад: воз-, від- (од-): **воздати, віддавати, оддати.**

Старослов'янізми в тексті перекладу характеризуються використанням іменникових суфіксальних дериваторів, найуживанішими з них є:

- суфікси абстрактних іменників (назв процесів діяльності, іноді – конкретні назви) -тв, -знь, -ств(о), -ин(я), -ость тощо. Наприклад, **молитва, жатва, боязнь, приязнь, убозство, царство, милостиня, святиня, ветхость, лютость, милость, дверниця.** Старо(церковно)слов'янізми також виконують роль джерельної бази творення назв багатьох абстрактних понять, що виникли вже на ґрунті української мови, як-от: **тягар, потяг, увага, захоплення, якість, відчувати, перемога, заявляти, розпуста, спокуса тощо;**

- суфікси на позначення назв осіб -тель, -ниц, -иц, -ник, -ин, -ець: **родитель, розпинателі, учителі, блудниця, дівиця, законник, израїлянин, творець, жнець, старець.**

Прикметники старослов'янського походження характеризуються наявністю суфіксів -ащ- (-ящ-), -ущ- (-ющ-). Генетично вони пов'язані з пасивними дієприкметниками теперішнього часу, які українська мова в процесі свого розвитку втратила, та з активними дієприкметниками теперішнього часу, що в сучасній українській літературній мові вживаються дуже обмежено: **болящий, грядущий, суцый, глаголющий.**

Характеризуючи використання П. Кулішем та І. Пулюєм в перекладі Святого Письма старо(церковно)слов'янської лексики, звернемо увагу на компоненти складних слів благо-, бого-, добро-, зло-, лже-, перво-, чоловіко-. Це маркери, що вказують на їхнє старослов'янське походження: **благословення, благочестє, благовістє, богоподобний, богоненавидник, добродіяння, злодіяння, лжепророк, лжебрат, лжеапостол, первородство, перворідень, чоловікогубець, чоловіколюбіє** тощо.

Велика насиченість старо(церковно)слов'янізмами тексту перекладу Святого Письма також пояснюється своєрідними поглядами П. Куліша на джерела збагачення лексичного складу української мови.

Архаїчна лексика має великий відсоток і в епістолярній спадщині письменника. Старо(церковно)слов'янізми займають у ній чільне місце. Відомий дослідник епістолярію П. Куліша Ю. Шевельов акцентує на тому, що в україномовних листах письменник ужив до дев'яноста цитат із церковнослов'янської Біблії або богослужбових текстів [7, с. 26]. Тексти творів П. Куліша насичені також лексичними старослов'янізмами, які виникли в період спільного розвитку слов'янських мов, але в старослов'янській набули специфічного церковно-релігійного значення: *віра, Бог, Господь, гріх, церква, ікона, лямпадка, владика, милостивий, чудесний, каятись, благословити* тощо.

Таким чином, перекладачі, очевидно, мали на меті довести, що старослов'янські й українські слова рівноправні, мають однакове право на існування. Використання П. Кулішем та І. Пулюєм старо(церковно)слов'янізмів у текстах перекладу стилістично виразняє їх, надає їм тієї особливої патетики в звучанні, яка характерна для сакральних творів.

Майстерне ж використання старо(церковно)слов'янізмів в оригінальних творах дало можливість П. Кулішеві не просто передати ідеї своїх творів, а відтворити їх історичний колорит, наблизити їхню мову до мови зображуваної епохи, створити певну піднесеність та урочистість, привернути увагу читача.

Значна частина старо(церковно)слов'янізмів у творах П. Куліша виконує також нейтральну номінативну функцію. Вагому роль у його творах відіграла абстрактна лексика, створена за старослов'янськими моделями. Стилістичне навантаження старослов'янізмів полягає в поглибленні психологічної характеристики персонажів, індивідуалізації їхньої мови, у створенні урочисто-піднесеного звучання.

Таким чином, П. Куліш сприяв розширенню й збагаченню словника тогочасної української літературної мови, у якому поряд були слова книжної й розмовної конотації. Цю ідею "пов'язати стару й нову українську мови" І. Огієнко вважав здоровою і вартою уваги, оскільки вона відображає історичну спадковість нашої мови. "При читанні Кулішевих творів ще й тепер, – писав він, – кидається нам у вічі багатство авторового словника – українську мову, стару й нову, він знав глибоко й обіруч користався з неї, чому словник його творів завжди рясний" [8, с. 152]. А Ю. Шевельов небезпідставно шкодував: "... дарма, що літературна мова в своєму дальшому розвитку не пішла Кулішевим шляхом, і він лишився самотньою постаттю" [7, с. 28].

Література

1. Митрополит І. Хвалімо Бога українською мовою URL: Іларіон. https://parafiya.io.ua/s93282/hvalimo_boga_ukraenskoju_movoyu_mitropolit_ilarion.
2. Панченко В. Щаблі до істини. *Газета "День"*. 2018. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/shchabli-do-istyny>.
3. Шерех Ю. Третя сторожа: література, мистецтво, ідеології. Балтимор–Торонто: Українське незалежне видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1991. 455 с.
4. Куліш П. Чорна рада. Київ: Веселка, 1990. 257 с.
5. Мороз Т. Старо(церковно)слов'янзми як джерела мови творів Т. Шевченка та біблійних перекладів П. Куліша. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Філологія. Соціальні комунікації"*. 2014. № 1. С. 346–349.
6. Тимошик Г. Старослов'янзми у тексті перекладу Святого Письма П. Куліша та І. Пулюя. Львів, 2000. № 51. С. 243–244.
7. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані*. Нью-Йорк, Торонто, 1984. С. 19–57.
8. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 296 с.

References

1. Mytropolyt, I. (2010). *Khvalimo Boha ukrainskoju movoyu* [Praise God in Ukrainian] URL: https://parafiya.io.ua/s93282/hvalimo_boga_ukraenskoju_movoyu_mitropolit_ilarion. [in Ukrainian]
2. Panchenko, V. (2018). Shchabli do istyny [Steps to the truth] *hazeta "Den"*. URL: https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/shchabli_do_istyny.
3. Sherekh, Yu. (1991). *Tretia storozha: literatura, mystetstvo, ideolohii* [The third watchman: literature, art, ideologies]. Baltymor-Toronto: Ukrainske nezalezhne vydavnytstvo "Smoloskyp" im. V. Symonenka, [in Ukrainian]
4. Kulish, P. (1990). *Chorna rada* [Black council]. Kyiv: "Veselka". [in Ukrainian]
5. Moroz, T. (2014). Staro(tserkovno)slolv'ianizmy yak dzherela movy tvoriv T. Shevchenka ta bibliinykh perekladiv P. Kulisha. [Old(church)Slavicisms as the Source of the Language of T. Shevchenko's Works and P. Kulish's Bible Translations] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii – Uzhgorod University Scientific Bulletin. Series: Philology. Social Communications*, 1. 346–349. [in Ukrainian]
6. Tymoshyk H. (2000) Staroslov'ianizmy u teksti perekladu Sv. Pysma P. Kulisha ta I. Puliua. [Old Slavicisms in the text of the translation of the Holy Scriptures by P. Kulish and I. Puliu] *Problemy Slov'ianoznavstva*. Lviv, 51. 243–244. [in Ukrainian]
7. Matsko, L. I. (1989). "Zlonachynaiushchykh spyny...": staroslovianizmy v poezii T. Shevchenka ["Backbiting Abuses ...": Old Slavicisms in

T. Shevchenko's Poetry] *Kultura slova – Word culture*: zb. statei. Kyiv, Issue. 37. 25–30. [in Ukrainian]

8. Shevelov, Yu. (1984) *Kulishevi lysty i Kulish u lystakh* [Kulish letters and Kulish letters]// *Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani*. Niu-York, Toronto, 19–57.

9. Ohienko, I. (1995) *Istoria ukrainskoï literaturnoi movy*. Kyiv: Lybid, [in Ukrainian]

10. Shevelov, Yu. (1984). *Kulishevi lysty i Kulish u lystakh* [Kulish letters and Kulish letters] *Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoïu movoiu pysan*. Niu-York, Toronto. [in Ukrainian]

S. V. Zinchenko

Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Teaching Methods, Nizhyn Mykola Gogol State University

Old church slavisms in the panteleimon kulish's linguistic picture of the world

The article proposes a study of Old Church Slavisms in the works by Panteleimon Kulish. The author briefly overviews the literary process of the XIX century, for which Kulish, a key figure in the Ukrainian national revival, plays an important role, as his active work marked a period of formation of the new Ukrainian literature and the new Ukrainian literary language. The author summarizes the results of preceding linguistic research on P. Kulish's individual linguistic style. Obsolete vocabulary being stylistically diverse is regarded in the paper as a vital source of lexical enrichment of the Ukrainian literary language. The author traces some ways of mutual influence of the Old Church Slavonic and Ukrainian languages. The identification of Old Church Slavisms used by the writer and their place in the system of modern Ukrainian literary language is performed based on a number of phonetic, derivative, lexical and semantic features. The paper also analyzes in what way Panteleimon Kulish used Old Church Slavonic vocabulary in his prose, poetry, translations, and epistolary, and how the writer purposefully formed "high style" for the works of various genres. The study highlights some peculiarities of Old Church Slavonic phonetics, features of word formation and stylistic expressiveness of Old Church Slavisms in the texts. In conclusion, Panteleimon Kulish contributed to the expansion and enrichment of the vocabulary of the Ukrainian literary language of that time, which included the words of a literary and colloquial connotation. Particularly, the stylistic capacity of Old Church Slavisms in the works by Kulish requires special attention since the stylistic eloquence of Old Church Slavisms in written texts intensifies psychological characteristics of the characters, individualizes their language, and creates a solemnly elevated impression.

Key words: Old Church Slavonic vocabulary, literary tradition, stylistic, phonetic, derivative, semantic features, language of works by P. Kulish.